

लोकमान्य टिळकांचे व्यापार आणि वाणिज्यविषयक विचार

*लेखन आणि संकलन *

प्रा. डॉ. प्रवीण जाधव

सहयोगी प्राध्यापक (अर्थशास्त्र),

नेहरू सामाजिक शास्त्रे विद्यास्थान,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे - ४११०३७

Disclaimer

The Materials and Content used in this Presentation is compiled and reproduced from the various sources for the 'Fair Use' purpose. This content is distributed/circulated not for 'Profit' but for education purpose.

१) प्रस्तावना :

भारतीय राष्ट्रीय चळवळीने अनेक राष्ट्रवादी आणि दूरदर्शी नेते पाहिले आहेत. त्यापैकी काहींची नावे ' महात्मा गांधी', ' सुभाषचंद्र बोस', 'भगतसिंग', 'जवाहरलाल नेहरू', 'सरदार वल्लभभाई पटेल' आणि इतर. या सर्वांनी भारताला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केले. प्रत्येक नेत्याचे योगदान तितकेच महत्त्वाचे होते. तथापि, एक धाडसी राष्ट्रवादी नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रीय चळवळीचा वेगळा मार्ग निवडला. या राष्ट्रवादीवर 'ब्रिटिश' सरकार नेहमीच लक्ष ठेवून होते. 'ब्रिटिश' भारतातील

ते पहिले नेते होते, ज्यांनी राष्ट्रवादी चळवळीचा खुला आणि सर्वात धाडसी मार्ग स्वीकारला, विशेष म्हणजे; या राष्ट्रीय चळवळीचे भारतीयांच्या मोठ्या वर्गाने कौतुक केले. या नेत्याचे नाव होते 'बाल गंगाधर टिळक'. त्यांना 'लोकमान्य' म्हणून ओळखले जाते, ते जनआंदोलनाच्या माध्यमातून ब्रिटिश भारताविरुद्ध लढा देणाऱ्या जननेत्यांपैकी एक म्हणून ओळखले जात होते, त्यांच्या लेखणीतून आणि त्यांच्या जन आवाहनात्मक भाषणातून. टिळक हे भारतीय राष्ट्रवादी, शिक्षक, विद्वान आणि स्वातंत्र्य कार्यकर्ते होते.

लोकमान्य बालगंधर टिळक हे बहुआयामी व्यक्तिमत्व होते. राष्ट्रीय चळवळीतील या योगदानासाठी ते प्रसिद्ध होते, त्याशिवाय; 'राष्ट्रवाद' हा विचार सर्वसामान्यांमध्ये रुजवण्यात ते यशस्वी झाले. त्यांनी 'स्वराज्य'चा पुरस्कार केला. 'स्वराज्य' म्हणजे दुसरे काही नसून आपणच स्थापन केलेले सरकार आहे. त्यामुळे स्वराज्याची संकल्पना रुजवून भारताला ब्रिटिश सरकारपासून मुक्त करणे, हे ध्येय टिळकांचे होते. लोकमान्य टिळक हे जिज्ञासू, सर्जनशील आणि धाडसी स्वभावाचे होते. नवीन अनुभव व प्रयोग जाणून घेण्यासाठी ते नेहमी खुल्या मनाचे होते. ते 'संस्कृत' आणि 'अॅस्ट्रो-मॅथेमॅटिक्स'चे अभ्यासक होते. लेखन क्षेत्रातील त्यांचे बौद्धिक योगदान या विषयांबद्दलची त्यांची सखोल जाण दर्शवते. 'गीता रहस्य' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या 'भगवद्गीते'वर त्यांनी भाष्य केले. त्यांना 'निःस्वार्थ' राष्ट्रीय नेता म्हणून ओळखले जाते, ज्यांनी उच्च बलिदान देऊन लोकांसाठी लढा दिला. ब्रिटिश भारतात टिळकांनी सुरू केलेला चतुःसूत्रीचा कार्यक्रम सर्वात यशस्वी ठरला. या चतुःसूत्रीमध्ये 'स्वराज', 'स्वदेशी',

'बहिष्कार' आणि 'राष्ट्रीय शिक्षण' यांचा समावेश होत. ब्रिटीश सरकारपासून स्वातंत्र्य मिळवणे आणि स्वावलंबी आर्थिक विकासापर्यंत पोहोचणे हे या कार्यक्रमाच्या या मार्गाचे अंतिम ध्येय होते. तिलांकांच्या या दूरदर्शी रणनीतीमुळे ते लोकांमध्ये अधिक लोकप्रिय झाले. बाळ गंगाधर टिळक हे सर्वात यशस्वी राष्ट्रीय नेते होते, ज्यांचा राष्ट्रीय चळवळीवर खोलवर परिणाम झाला. टिळक हे भारतीय जनतेचे झाले आणि लोकांनी त्यांना 'लोकमान्य' ही पदवी दिली.

लोकमान्य टिळक यांनी लोकांच्या जीवनावर परिणाम करणाऱ्या अनेक आर्थिक समस्यांवर आपल्या वृत्त पात्रातून आणि भाषणातून भाष्य केले आहे. ते पदवीधारक अर्थशास्त्रज्ञ जरी नसले त्यांना अर्थशास्त्रीय प्रश्नांची समज चांगली होती. त्यांनी भारतीय शेती, उद्योग, व्यापार, सार्वजनिक खर्च, श्रमिक इत्यादी विषयक अभ्यासपूर्ण लिखाण केले आहे. या अर्थाने ते एक अर्थशास्त्रज्ञ होते. त्यांनी देशाच्या हितासाठी आणि त्यांच्या उपचारांसाठी अनेक सूचना केल्या. त्यांनी ब्रिटिश सरकारमुळे भारतीयांची आर्थिक कुचंबणा कशी होती, याचे पद्धतशीर आणि पुराव्यासहित विश्लेषण केले आहे. त्यांनी ब्रिटिश सरकारचे व्यापार, वाहतूक आणि कर आकारणी धोरणे ही उद्योगाच्या वाढीला चालना देण्याऐवजी अडथळे आणणारी आणि सदैव आणणारी असल्याची टीका केली. ब्रिटिश सरकार पुरस्कृत औद्योगिकीकरणाच्या प्रक्रियेला विरोध केला . भारतातील रेल्वे आणि उद्योगांमधील परकीय भांडवलाची आयात यावर त्यांचा मोठा विरोध होता. लोकमान्य बाळ गंगाधर टिळक हे विलक्षण बुद्धी असलेले व्यक्ती होते आणि त्यांनी 'केसरी'मध्ये काही शोधनिबंध आणि लेख गाजवले.

विविध समस्यांवरील लेख भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या मूलभूत अवलंबनात योगदान देत होते. लोकमान्य टिळकांनी व्यापार आणि वाणिज्य यावर विचार मांडले, जे आर्थिक विकासासाठी महत्त्वपूर्ण होते. 'ब्रिटिश' भारताची व्यापार आणि वाणिज्य धोरणे भारतीयांच्या विरोधात होती आणि म्हणून त्यांचा विरोध होता. लोकमान्य टिळकांचे व्यापार आणि वाणिज्य विषयक आर्थिक विचार समकालीन काळातही प्रासंगिक आणि लागू पडणारे आहेत.

2. लोकमान्य टिळकांचे व्यापार आणि वाणिज्यविषयक विचार:

लोकमान्य टिळकांनी कृषी विकासाबरोबरच औद्योगिक विकासासाठी व्यापार आणि वाणिज्य यांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे. आर्थिक विकासासाठी क्षेत्रे, कृषी आणि उद्योग हे महत्त्वाचे आहेत, दोन्ही परिस्थिती हातात हात घालून चालते. त्यामुळे व्यापार धोरणांना प्रोत्साहन देण्याची गरज होती. मुळात, टिळकांनी स्वदेशी उद्योगांना, विशेषतः लघुउद्योगांच्या संदर्भात भारतीयांवर मोठ्या प्रमाणात कर आकारणीपासून संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी भारतातील व्यापार, उद्योग, कच्चा माल यांच्या फायद्यासाठी इंग्रजांनी केलेल्या शोषणाला विरोध केला. टिळकांनी भारतीय उद्योगांकडे ब्रिटीश सरकारच्या मोठ्या करांच्या दुर्लक्षामुळे भारतीय व्यापार निरुत्साहित झाला आहे याकडेही लक्ष वेधले आहे. आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील वाढ ही भारतीय राष्ट्रवादी नेत्यांनी कधीही फायद्याची मानली नाही. त्यांच्या मते, परकीय व्यापार केवळ भारताच्या मध्यवर्ती आर्थिक समस्येवर उदा. गरिबी, औद्योगिकीकरण आणि परकीय आर्थिक शोषण. म्हणून त्यांनी परकीय व्यापाराच्या विस्ताराची अमूर्त किंवा

सैद्धांतिक विचारांवर प्रशंसा किंवा निषेध केला नाही. ब्रिटिश भारतातील अधिकाऱ्यांनी परकीय व्यापाराच्या वाढीला देशासाठी खूप फायदेशीर मानले आणि लोकांच्या प्रगतीचा एक दृश्यमान पुरावा म्हणून ते वारंवार सूचित केले. भारतीय नेत्यांनी या मताला विरोध केला. त्यांच्यापैकी काहींनी तर भारताचा परकीय व्यापार समृद्ध अवस्थेत आहे किंवा झपाट्याने वाढत आहे या विश्वासावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे, विशेषतः देशाच्या आकारमानाच्या आणि लोकसंख्येच्या तुलनेत.

2.1 निर्यात आणि आयात

लोकमान्य टिळकांनी केसरीमध्ये लिहिले की, कंपनी सरकार आणि ब्रिटिश क्राउन सरकारने भारताच्या व्यापार आणि उद्योगाचे शोषण केले. इंग्रजांची इच्छा होती की भारतीय लोकांनी मोठ्या प्रमाणात आयात केलेल्या वस्तू खरेदी कराव्यात. त्यांनी लिहिले की 1830 पर्यंत जवळपास 6,11,13584 पोंड किमतीच्या विदेशी वस्तू भारतात आल्या. तयार माल देशाबाहेर जाऊ शकत नव्हता. यावरून असे दिसून येते की, ब्रिटिशकालीन व्यापाराचा भारतीयांना फायदा होत नसून सरकारला फायदा होत होता. पुढे टिळकांनी आयातीचा तपशील दिला - 1880 मध्ये सुती कापड आणि धाग्याची आयात रु. 19.50 कोटी. तो वाढून रु. ३० कोटी, साखर आयात एक कोटीवरून तीन कोटी, तेल रु. सहा लाख ते रु. चोवीस लाख. भारत कच्चा कापूस, तेलबिया, गहू, कातडे आणि कातडे निर्यात करत होता. अशा पद्धतीने ब्रिटिश सरकार भारतीय लोकांवर कारण नसताना आर्थिक

बोजा निर्माण केला आणि आपला फायदा करून घेतला. भारतीय लोकांच्यावर आयातीचा भुर्दंड ठेवून भारतीय उद्योगांचे आणि लोकांचे आर्थिक शोषण केले.

2.2 व्यापार आणि दर :

ब्रिटिश सरकारने भारतीय विणकरांना अनेक प्रकारे छळले. लोकमान्य टिळकांनी ब्रिटिश सरकारद्वारे भारतातील कुशल कारागिरांचे शोषण कसे केले जाते आणि त्यांना गरीब कसे केले यांचे विवेचन आपल्या अनेक लेखातून केल्याचे दिसून येते. ब्रिटिश सरकारच्या धोरणामुळे भारतीयांच्या कला आणि कलाकुसरीचा जहास होत होता. त्यांनी पुढे निदर्शनास आणून दिले की कलात्मक छडीचे काम, कॅलिकोस, सुती कापड, लोकरीचे शाल, चटई, कच्चे रेशीम, रेशीम कापड, साखर, दारू, अर्धा कापूस यांसारख्या वस्तूंवर भारी 'जकात' आकारल्यामुळे भारतीय माल युरोपला निर्यात करू शकत नाहीत. कापड इ. आंतरराज्यीय आणि आंतर-प्रादेशिक व्यापार देखील ब्रिटिश सरकारने 5% ते 15% 'जकात' आकारून प्रतिबंधित केले होते. अशा प्रकारे भारतातील व्यापार, वाणिज्य, जलवाहतूक ब्रिटिशांनी उद्ध्वस्त केली ज्यांनी वैज्ञानिक आणि तांत्रिक ज्ञानाचा वापर केला आणि भारतीयांनी वापरलेल्या श्रम-केंद्रित तंत्रांचा वापर केला. भारतीय वस्तूंच्या निर्यातीवर जास्त कर लावून भारतीय व्यापारावर निर्बंध आणण्याचे काम ब्रिटिश सरकार केले.

2.3 ब्रिटिश निर्यात धोरणे

लोकमान्य टिळकांनी निदर्शनास आणून दिले की गेल्या काही वर्षांत अनेक भारतीय उद्योग बंद पडले आहेत आणि रोजगारक्षमता उद्योगातून शेतीकडे हस्तांतरित झालेली आहेत. कॉफी आणि चहाच्या मळ्यांमुळे कृषी उत्पन्न वाढले कारण ते युरोपियन परदेशी लोकांचे होते, त्यामुळे सरासरी भारतीय नागरिकाला त्याचा व्यावहारिक फायदा झाला नाही. इंग्रजांच्या काळात आयात वाढली होती. काच, कटलरी, लोखंडी वस्तू, घड्याळे आणि इतर वस्तूंची आयातही कृषी कच्च्या मालाच्या निर्यातीच्या संदर्भात वाढली आणि दरवर्षी ही तूट आपल्या उद्योगावर परिणाम करत होती. 'ब्रिटिश' सरकारच्या चुकीच्या धोरणामुळे शेतीवर आधारित देशी उद्योगांचा ऱ्हास होत होता. लोकमान्य टिळक म्हणाले की, कोणताही देश केवळ निसर्गावर अवलंबून असल्याने शेती उत्पन्नावर अवलंबून राहू शकत नाही. प्रत्येक देशाकडे उत्पन्नाचे इतर स्रोत असले पाहिजेत. विविध क्षेत्रे अनेक नियमांद्वारे नियंत्रित केली गेली, परंतु कोणत्याही राज्यकर्त्यांनी त्याच्या किंवा वायर्ड जमिनीतील कौशल्य आधारित उद्योग नष्ट केले नाहीत. गेल्या काही वर्षांत ब्रिटिश सरकारने उद्योग किंवा औद्योगिक संशोधन वाढवण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले नाहीत, याकडेही त्यांनी लक्ष वेधले. 'ब्रिटिश' सरकारच्या निरुत्साहित निर्यात धोरणामुळे भारतीय निर्यात कमी झाली आणि आयात वाढली ज्यामुळे स्वदेशी उद्योग बंद झाले आणि बेरोजगारी वाढली आणि राष्ट्रीय संपत्ती कमी झाली.

2.4 मीठ कर रद्द करणे:

१८८५ मध्ये मुंबईत भरलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पहिल्याच अधिवेशनात एसए स्वामीनाथ अय्यर आणि व्ही.एस. पंतलू यांनी मीठ कर वाढवण्याच्या कोणत्याही प्रयत्नाचा तीव्र निषेध केला आणि काँग्रेस आणि जनतेला त्याविरुद्ध आवाज उठवण्याचे आवाहन केले. हिंदू, 'स्वदेशमित्र', 'केसरी' आणि 'मराठा' या प्रमुख राष्ट्रवादी नियतकालिकांनी मीठावरील कर कमी करण्याची आणि प्राधान्याने रद्द करण्याची विनंती केली. 'केसरी'ने ३१ जानेवारी १९८८ च्या अंकात जे काही म्हटले आहे त्यावरून मिठावरील कराच्या संदर्भात लोकांची मनोवृत्ती दिसून येते. त्यात लिहिले होते: "भारतातील लोकांइतके दयनीय लोक नाहीत. जर एखाद्या पापी माणसाला शिक्षा व्हायची असेल तर त्याला भारतात पाठवले पाहिजे. हे विचार भारत सरकारने नुकत्याच काढलेल्या मिठाच्या विषयावरील आदेशाने सुचवले आहेत. ही अमानुष कृती केवळ भारतातील लोकांच्या अत्यंत बिकट स्थितीकडे दुर्लक्ष करूनच करू शकते. मांजर नैसर्गिकरित्या नम्र आहे, परंतु कठोर आहे-दाबल्यास ते खाडीत वळण्याची आणि अप्रतिरोधक होण्याची शक्यता असते. हिंदूंच्या बाबतीत अशी आकस्मिकता शक्य आहे आणि इंग्रजी लोकांवर कर आकारणीचा थोडासा बोजा कमी होऊन कायमचा ताबा गमावला जाण्याची भीती आहे हे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे." मिठावरील राष्ट्रवादी हल्ल्याचे मुख्य कारण. कर हे त्याचे 'अन्यायकारक आणि दुष्ट चरित्र होते, ज्यांना कोणताही कर भरण्याची ऐपत नव्हती आणि ज्यांचे उत्पन्न फारसे पुरेसे नव्हते अशा गरीब लोकांवर तो सर्वात जास्त, अत्याचारी आणि क्रूरपणे पडला होता.-आणि बऱ्याच प्रकरणांमध्ये ते पुरेसे ठरले नाही-शरीर आणि आत्मा

एकत्र राखण्यासाठी. मिठाच्या करावर राष्ट्रवादी नेत्यांनी लावलेला आणखी एक आरोप म्हणजे मीठासारख्या जीवनावश्यक वस्तूच्या पुरेशा प्रमाणात जमीन आणि गुरेढोरे उपाशी राहून शेतीला इजा करण्याची प्रवृत्ती.

3. निष्कर्ष

लोकमान्य टिळकांचे भारतातील व्यापार आणि वाणिज्यविषयक विचार 'ब्रिटिश' काळात सर्वाधिक समर्पक होते. आर्थिक विकासासाठी व्यापार आणि व्यापाराचे महत्त्व आहे, याकडे त्यांनी लक्ष वेधले आहे. त्यांच्या मते, शेती आणि उद्योग हे दोन्ही अर्थव्यवस्थेसाठी महत्त्वाचे आहेत आणि त्यामुळे या क्षेत्रांशी संबंधित व्यापार आणि व्यापाराला चालना देण्याची गरज आहे. त्यांनी अधिकृत दर, व्यापार, वाहतूक आणि करप्रणाली धोरणे उद्योगाच्या वाढीला चालना देण्याऐवजी आणि देशाचे सतत वाढत जाणारे अ-औद्योगीकरण आणण्याऐवजी अडथळे असल्याची टीका केली. लोकमान्य टिळकांचे व्यापार आणि वाणिज्यविषयक विचार आजही तितकेच महत्त्वाचे आहेत. सरकारने भारतीय निर्यातदारांना संरक्षण द्यावे. व्यापार आणि वाणिज्य क्रियाकलाप भारतीय उद्योगांना लाभदायक असले पाहिजेत, परदेशी नव्हे.

टिळकांच्या व्यापार आणि वाणिज्यविषयक विचारांचे प्रमुख मुद्दे

- **संरक्षणवाद:** भारतीय उद्योगांना परदेशी स्पर्धेपासून वाचवण्यासाठी त्यांनी संरक्षणवादी धोरणांचा पुरस्कार केला.
- **स्वदेशी:** स्वदेशी उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी त्यांनी भारतीय बनावटीच्या वस्तूंचा वापर आणि विदेशी वस्तूंवर बहिष्कार टाकण्यास प्रोत्साहन दिले.
- **स्वयंपूर्णता:** भारताने परकीय आयातीवरील अवलंबित्व कमी करून व्यापार आणि वाणिज्य क्षेत्रात स्वयंपूर्ण होण्याचे ध्येय ठेवले पाहिजे असे त्यांचे मत होते.
- **भारतीय उद्योजकता:** त्यांनी भारतीय उद्योजकता आणि कापड, लोह आणि पोलाद यांसारख्या उद्योगांमध्ये गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहन दिले.
- **ब्रिटीश व्यापार धोरणांवर टीका:** टिळकांनी ब्रिटिश व्यापार धोरणांवर टीका केली, ब्रिटिश सरकारकडून भारताच्या नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण होते आणि औद्योगिक वाढीस अडथळा येतो, अशी टीका त्यांनी आपल्या लेखनातून केल्याचे दिसून येते.
- **इतर राष्ट्रांशी व्यापार:** टिळकांनी इतर राष्ट्रांशी व्यापाराचे समर्थन केले, परंतु न्याय्य आणि समान व्यापार करारांच्या गरजेवर जोर दिला.
- **पायाभूत सुविधांचा विकास:** व्यापार आणि वाणिज्य सुलभ करण्यासाठी वाहतूक आणि दळणवळण सुविधांसह भारतातील पायाभूत सुविधा विकसित करण्याचे महत्त्व त्यांनी ओळखले होते.

- **राज्याची भूमिका:** टिळकांचा असा विश्वास होता की भारतीय उद्योगांना प्रोत्साहन देणारी धोरणे आणि उपक्रमांद्वारे राज्याने व्यापार आणि व्यापाराला चालना देण्यासाठी सहायक भूमिका बजावली पाहिजे. परंतु ब्रिटिश सरकारकडून ती होत नव्हती.

संदर्भ;

Pandit Rajashri (2021), 'Lokmanya Tilak's Thoughts On National Education And National Education Policies Of India During Post Independence Period', International Journal of Multidisciplinary Educational Research, VOLUME:10, ISSUE:12(5), December: 2021 DOI: <http://ijmer.in.doi./2021/10.12.84>

[http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12\(5\)/4.pdf](http://s3-ap-southeast-1.amazonaws.com/ijmer/pdf/volume10/volume10-issue12(5)/4.pdf)

Parvate T.V. (1985), 'Tilak: The Economist', Maharashtra State Board For Literature And Culture, Bombay, Available on

<https://sahitya.marathi.gov.in/ebooks/Tilak%20The%20Economist.pdf>

Angadi S.S. (1992), 'Bal Gangadhar Tilak-A Study of His Role in the Indian Nationalist Movement', Unpublished Doctoral Thesis, Karnatak University, Dharwad. (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/94895>)

Kaur Randeeep (2018), 'A Study of Bal Gangadhar Tilak's Political Ideas-With Special Reference to Swaraj', Doctoral Thesis, Guru Kashi University, Bathinda (Punjab) (available on <https://shodhganga.inflibnet.ac.in/handle/10603/205771>)

Naik J.V. (1999), 'Lokmanya Tilak on Karl Marx and Class Conflict',
Economic and Political Weekly Journal, Vol. 34, No. 18 (May 1-7, 1999), pp.
1023-1025 (available on <https://www.jstor.org/stable/4407902>)

Raminder Kaur (2004), 'At the Ragged Edges of time: The Legend of Tilak and
the Normalization of Historical Narratives', Published in the Sage Journal, Nov.
2004. (Available on
<https://journals.sagepub.com/doi/abs/10.1177/0262728004050108>

Tilak Geetali and Tilak Dipak (2023), 'Childhood Facts Of Lokmanya Bal
Gangadhar Tilak' Eur. Chem. Bull. 2023, 12(Special Issue 4), 13406-13413
Available on
<https://www.eurchembull.com/uploads/paper/f07c006fb2e83a8d98162738d6e07b52.pdf>